

HET DWARSE DENKEN VAN **Ton**

Veerkamp

Maar
wij
hadden
zo
gehoopt

DICK BOER

Inhoud

Ter inleiding	7
1. Amsterdam – New York – Berlijn	9
2. Een radicale wending: Breukelman	18
3. In het leerhuis	26
4. De vernietiging van de Baäl	37
5. Autonomie en gelijkheid	57
6. Een theaterstuk	75
7. De God van de liberalen	79
8. Het Johannes-project	90
9. Deze wereld anders	106
10. Epiloog	123
Geciteerde geschriften van Ton Veerkamp	125

Ter inleiding

Ton Veerkamp leerde ik in de jaren zeventig kennen op een conferentie van studentenpredikanten uit de BRD en de DDR in Oost-Berlijn. Hij was gevraagd om uit leggen waarom hij geen lid van een partij (bedoeld was de communistische) was, ik om te verklaren waarom ik dat wel gedaan had. Wij vielen in mijn herinnering vooral op omdat wij met een zwaar Nederlands accent spraken. Maar ik was attent geworden op een bijbels theoloog van bijzondere klasse en volgde voortaan zijn publicaties. Vanaf de oprichting (in 1978) was ik abonnee van het exegetische tijdschrift *Texte und Kontexte*, min of meer het 'huisorgaan' van Veerkamp. Wat mij in het bijzonder opviel en beviel was het nadrukkelijk verband dat hij legde tussen bijbel en politiek, iets wat in de 'Amsterdamse School' – met uitzondering van Rochus Zuurmond - minder het geval was. Wat mij ook beviel was zijn nuchterheid. Hij stak zijn afkeer van te grote woorden, die (niet in de laatste plaats: linkse) theologen maar al te gauw in de mond nemen, niet onder stoelen of banken. In 1993 schreef ik voor het tijdschrift *Interpretatie* een artikel ter gelegenheid van zijn 60^e verjaardag, getiteld: 'Een laag bij de gronds schriftgeleerde'. Maar 'laag bij de gronds' betekende allerminst dat zijn exegetisch werk van een laag niveau zou zijn. Integendeel, zijn exegesen waren subtiel en nauwkeurig. Hij schreef niet zomaar wat, maar wist waar hij het over had. Mijn leeservaring was vaak: Zo had ik het nog niet gezien, maar het klopt. Een ervaring die ik ook bij Frans Breukelman had.

Ik werd zijn leerling, de recensies die ik schreef van *Der Gott der Liberalen* en *Die Welt anders* wilden vooral het belang ervan duidelijk maken. Met kritiek was ik terughoudend. Waar ik Ton niet volgen kon, was dat het voor hem blijkbaar van belang was dat het project van

de ‘Torarepubliek’, een maatschappij waarin niemand slaaf en niemand heer moest zijn, ten tijde van Ezra en Nehemia reëel had bestaan, terwijl wat mij betreft het bestaan van zo’n reëel bestaande Torarepubliek voor de waarheid van het project er niet toe deed. Hij schreef daarom een ‘*politieke geschiedenis* van het Grote Verhaal’ (*Die Welt anders* [2012]) en ik een bijbelse theologie waarin het Grote Verhaal zelf thema was: het verhaal van het ‘project Israël’ volgens de (rabbijnse) canon (*Verlossing uit de slavernij. Bijbelse theologie in dienst van bevrijding* [2009]).

Een uitdaging werd voor mij zijn uitleg van het boek Job. Hij las het beroemde ‘antwoord uit het onweer’ niet als de zelfopenbaring van de NAAM, zoals Barth en Miskotte dat deden, maar als de reactie van een karikatuur van de NAAM die Job bars op zijn nummer zet. Het antwoord van Job vertaalt hij dan ook niet als een spijtbetuiging – waarna hij door de NAAM gerechtvaardigd wordt – maar zo dat Job deze vernedering door de pseudo-NAAM verwerpt. Ik kon mij niet voorstellen dat met de NAAM in het antwoord uit het onweer niet de NAAM bedoeld zou zijn en besloot mij zelf te wagen aan een uitleg van het boek Job. Dat werd *Wenn nichts mehr stimmt – Hiob rettet den NAMEN* (2019), (in vertaling: *Job redt de NAAM* [2020]). Volgens mij ging het erom dat een onmachtig geworden NAAM zich afhankelijk maakt van ‘zijn knecht Job’ en de NAAM door Job gered wordt.

Ik werd Ton’s leerling. Dat betekent vooral: zonder Ton had ik noch mijn bijbelse theologie, noch mijn boek over Job kunnen schrijven. Maar daarbij hield ik mij aan wat Karl Barth zei tegen zijn leerling Friedrich-Wilhelm Marquardt: wees een man, volg mij *niet* na. Navolgen deed ik Ton niet en op belangrijke punten kon en kan ik hem niet volgen. Misschien is het ook wel zo dat geldt wat Frans Breukelman van de evangelisten zei: *aliter, non aliud* (anders maar niet iets anders).

Amsterdam, augustus 2020

Dick Boer

1. Amsterdam – New York - Berlijn

Jeugd

Ton Veerkamp werd op 19 november 1933 in Amsterdam geboren, in een arbeidersgezin dat tot na de Tweede Wereldoorlog vooral armoe kende. Een voorbeeld:

In april 1938, toen de jongste broers, een tweeling, geboren werden, moesten de ouders hun gouden trouwringen verpanden om de lopende kosten te kunnen betalen. (Erinnerungen, 14. De afkorting tussen haakjes geeft aan uit welk artikel of boek het citaat stamt. De literatuurlijst achterin vermeldt waarop de afkortingen betrekking hebben.)

Pas in de jaren zestig beleefden zijn ouders zo iets als welvaart. Dat zich radicaal links dunkende studenten daarop neerkeken ('klootjesvolk') kon Veerkamp ontzettend boos maken. Voor hem lag dat in het verlengde van de verachting die de burgerij van oudsher voor de arbeider voelde:

Maar ook in de kring van de 68ers, vooral onder degenen die later een groene carrière begonnen, is deze verachting wijd verbreid. Een mystiek nobelproletariaat werd modieus vereerd. Voor concrete arbeiders had men minstens onbegrip, vaak alleen verachting. (Liberalen, 217)

Sprak hij over linkse intellectuelen dan kon Veerkamp het vaak niet laten een ironische toon aan te slaan. Het was zijn vorm van solidariteit met het milieu van zijn ouders. De voor hem zo typische verbinding van theologie en links-politiek engagement ging nooit op kosten van de mensen om wie het in de politiek moest

gaan, de arbeiders en hun organisaties. Voor hen was solidariteit geen linkse hobby maar noodzaak.

Zijn vader was een strijdbare arbeider. Met de kerk wilde hij niets meer te maken hebben:

Zij was, zei hij, 'lakei van het kapitaal'. (Erinnerungen, 16)

Zijn moeder was een gelovige maar zelfstandig denkende rooms-katholieke vrouw. Als de familie haar man op zijn sterfbed wil dwingen zijn vrouw te beloven in de schoot van de alleen zaligmakende kerk terug te keren, keert zij zich tegen wat zij zag als een walgelijke chantage:

'huichelaars', zei zij. (18)

Een ervaring die naar eigen zeggen voor zijn latere (theologische en politieke) leven bepalend werd, was toen zijn grootvader, 71 jaar oud, niet meer kon werken en geen enkel inkomen meer had:

Oom Thijs, de oudste zoon, ging naar de baas van de oude De Graeff [de grootvader] en vroeg, of deze niet iets voor zijn vroegere bediende doen kon, hij had tenslotte meer dan vijfenveertig jaar hard voor hem gewerkt. De baas weigerde: 'Ik heb hem vijfenveertig jaar te vreten gegeven!' Dat hij met zijn zwoegen vijfenveertig jaar lang aan de rijkdom van de baas bijgedragen had, speelde geen rol. Deze kleine anekdote leerde mij meer dan menige kapitaal cursus voor beginnende marxisten in de 70er jaren.' (19f.)

Na de lagere school ging hij naar het Ignatius-college in zijn woonplaats Amsterdam, een onderwijsinstelling van de Jezuïeten. Een stap omhoog op de maatschappelijke ladder die hem aanvankelijk zicht bood op een loopbaan in het bankwezen. Maar carrière te maken in de wereld van het geld, daar moest hij niet aan denken:

Ik wist: dat kan ik op den duur niet doen. Ik zou gek worden. (87)

Studie

Hij wilde studeren, 'het deed er niet toe wat' (89). Op advies van een vriend meldde hij zich in 1955 bij de Jezuïeten om in hun orde in te treden. Een pragmatische keuze dus, maar blijkbaar toch niet helemaal, want hij accepteerde op die manier dat hij priester worden zou. Hij werd aangenomen en kreeg daar een gedegen filosofische en theologische opleiding, eerst in Amsterdam (noviciaat), daarna aan het Canisianum in Maastricht. In die tijd leerde hij Huub Oosterhuis kennen, die een vriend voor het leven worden zou. Bezig met zijn magister-scriptie over 'christendom zonder religie', geïnspireerd door de theologie van Karl Barth ('Religion ist Unglaube'), wilde hij een hoofdstuk schrijven over de kritische kerktheorie van de theoloog Hoekendijk, hoogleraar in Utrecht. Veerkamp besloot bij Hoekendijk te promoveren. Maar die verhuisde naar de USA om daar professor te worden. Met een beurs van de Jezuïeten vertrok Veerkamp naar New York. Het was 1965, hij was in juli van dat jaar tot priester gewijd. Het was de tijd van de Vietnamoorlog en de massale demonstraties tegen de regering van de Verenigde Staten. Op nieuwjaarsdag 1967 preekte Ton in een parochie in Long Island. In zijn preek reageerde hij op een uitspraak van kardinaal Spellman: 'I like my country to be right, but right or wrong: my country':

Vandaag gedenken wij de besnijdenis van Jezus Christus. Hij wilde vrede brengen, zijn naam betekent: God heeft bevrijd. Laten wij vandaag ons eigen privéleven vergeten en onze aandacht richten op de wereld, op haar zorgen, haar leed. De wil van God is vrede en gerechtigheid voor de wereld; Jezus verlangde: 'Als jouw vijand je op de rechterwang slaat, keer hem de linker toe'. Dat is moeilijk te begrijpen en nog moeilijker is het om daarnaar te handelen. Maar zoveel is wel

duidelijk, het betekent: 'dat wij onze vijanden als menselijke wezens beschouwen, hun verlangens als menselijke verlangens, hun doelstellingen en mogelijkheden als menselijke doelstellingen en mogelijkheden'. (146f.)

Daarna citeert hij de woorden van kardinaal Spellman en zegt dan:

Wie zegt: right or wrong, my country, verraadt zijn Heer en verloochent zijn geloof. (id.)

Veerkamp kwam van ver. In 1950 schreef hij een schoolopstel waarin stond:

Alleen met de rozenkrans in de hand kunnen wij de Russen aan onze Oostgrens niet tegenhouden. (76)

Het opstel kreeg een 'zeer goed'. Veerkamp geeft het als voorbeeld van hoezeer hij de anticommunistische indoctrinatie van de Jezuïeten verinnerlijkt had.

In 1966 leerde Ton Veerkamp tijdens een bezoek aan Berlijn in Oostberlijn Marianne Reichhoff kennen, zijn latere vrouw. Naarmate hun relatie inniger werd, begon het celibaat steeds meer te knellen. In 1967 treedt hij uit de orde. In de zomer van 1968 bezoekt hij Marianne opnieuw. Nu officieel, met een visum. Hij maakt van de gelegenheid gebruik om in de Staatsbibliotheek te werken aan zijn dissertatie - die hij overigens nooit zou voltooien - over de filosoof Ernst Bloch, bekend van zijn *Prinzip Hoffnung*, en zijn betekenis voor de theologie. Maar hij las ook de vroege geschriften van Marx en het eerste deel van *Das Kapital*, *Das Wesen des Christentums* van Feuerbach en de *Phänomenologie des Geistes* van Hegel. In deze zomer werd, schrijft hij:

het fundament gelegd voor alles wat ik later filosofisch en theologisch doen zou. (163)

Marx, Hegel, Feuerbach, Bloch en met terugwerkende kracht ook Thomas van Aquino, in zijn Jezüietentijd verplichte lectuur, die hij pas via Marx leerde begrijpen en waarderen. Verder Barth en Bonhoeffer, Hoekendijk natuurlijk. Filosofen en theologen. De bijbel speelde tot nu toe in zijn levensverhaal geen grote rol – op een paar bijbelstudies na en de preek op Nieuwjaarsdag 1967.

Op 31 mei 1968 gaat Ton Veerkamp naar West-Berlijn om dichter in de buurt van Marianne te wonen. Op 19 februari 1971 trouwen zij, een jaar later verhuist Marianne met hun dochter Elisabeth naar West-Berlijn.

Studentenpredikant – de wording van een bijbels theoloog

Na een tijdelijke baan als assistent bij Jakob Taubes, hoogleraar voor Judaïca en hermeneutiek aan de Freie Universität, wordt hij eind 1970, in opdracht van de evangelische kerk van Berlijn-Brandenburg studenten-predikant aan de Technische Universiteit, speciaal voor de buitenlandse studenten, veelal politieke vluchtelingen. Dat zou hij tot zijn pensionering in 1998 blijven. In zijn werk moest hij zich natuurlijk ook met theologie bezig houden. En theologie betekende voor hem van nu af aan: bijbelse theologie. Op een vergadering van de Theologische Commissie van de Evangelische Studentengemeinden in de Bondsrepubliek in de zomer van 1974 in Hamburg houdt hij het hoofdreferaat, over ‘christendom en socialisme’. Hij gaat daar in op het onder linkse theologen vanzelfsprekende: Marx is onze leraar, de bijbel dient hoogstens ter legitimatie (‘wat wij doen staat ook in de bijbel’). Maar hij blijft daarbij niet staan:

Op een bepaald moment bekreep mij de gedachte dat het verleden [in dit geval de bijbel] niet eenvoudig ballast was die na door de Verlichting te zijn heengegaan, kon worden afgeworpen, maar, om met Bloch

te spreken, Erbschaft dieser Zeit. Mijn verleden ben ik immers zelf. (253)

In een volgend referaat gaf hij onder de titel 'Wie sich ein Bündnis bewährte' (hoe een bondgenootschap zich bewaarheid heeft) een (zo de ondertitel) 'historisch-materialistische' uitleg van het Debora-lied in Richteren 5:

Ik plaatste het lied in een grijs verleden, toen er nog geen staat was en behandelde het geheel alsof wij te maken hadden met het oorsprongsverhaal van het Zwitserse eedgenootschap. (id.)

Dat is een zelfkritische opmerking achteraf. Toen hij zijn verhaal hield, gold voor hem nog de gebruikelijke historisch-kritische, zij het 'materialistisch' gekleurde (historisch-kritisch is 'burgerlijk'), methode: de via een historische reconstructie verkregen 'oorsprong' die dan de 'echte' is. Oorspronkelijk is in dit geval het 'eedgenootschap' uit de tijd voordat de Israëlitische monarchie ontstond. De bijbelse geschiedschrijvers hebben die oorspronkelijke, dus 'echte' geschiedenis op zijn kop gezet en de geschiedenis herschreven vanuit het latere, heersende gezichtspunt. Maar:

Dat is niet van beslissende betekenis. Van beslissende betekenis is het feit [!] van het bondgenootschap dat ergens al voor het jaar 1220 v.C. moet hebben bestaan, omdat het in dit jaar op een overwinningszuil van een Egyptische Farao vermeld wordt. (Bündnis, 68)

God speelt een bescheiden rol:

Het Jahwegeloof is subjectief de ervaring van zelf[!]bevrijding in de strijd tegen alle mogelijke onderdrukkers [...] objectief het zich doorzetten van het bondgenootschap van een federatie van kleine boeren. (71)

En 'religie' is een kritische notie:

Een religie van Israël in de zin van een religieus proprium van dit 'volk' heeft nooit bestaan, omdat Israël geen volk maar een sociaal-politiek bondgenootschap was. (id.)

Dit inzicht had Veerkamp bij Karl Barth opgedaan:

dat geloof en religie, geloof en vroomheid twee totaal verschillende dingen zijn. (73)

Bij dat inzicht zou Veerkamp blijven. Over 'religie' en 'vroomheid' schrijft hij bijna altijd ironisch of zelfs hatelijk.

Een jaar later levert Veerkamp een bijdrage aan de bundel *Christen für den Sozialismus*: 'Der Bund und die Bündnisse' (Het verbond en de bondgenootschappen). In dit artikel wil Veerkamp over zaken als 'verbond, verplichting, betrokkenheid' *theologisch* spreken. Dat wil zeggen:

het allereerst hebben over de betrokkenheid, de verplichting van God [...] over Gods partijdigheid. (Bund, 122)

Centrale theologische noties zijn 'verbond' en 'verkiezing'. Maar onder 'God' wordt hier niet een, zij het bevrijdend, Opperwezen verstaan:

God in Israël, dat is het [!] of die, dat of die altijd mislukt. [en] dat mislukken is concreet. God mislukt door toedoen van de heersers [...] Nog concreter: dit mislukken is geen nederlaag in een verheven discussie. Het is een bloedige aangelegenheid, het is het mislukken onder de handen van misdadigers. (125)

Dit motief van de nederlaag en de niets ontziende manier waarop Veerkamp die nederlaag beschrijft, zal

voor zijn hele oeuvre typerend zijn. In dit artikel is het een christologisch motief. Jezus is tegen deze negatieve achtergrond het enig positieve moment – zij het zelf weer als een negatieve grootheid:

De uitverkorene is de rabbi Jezus van Nazaret, die daarom de 'Christus' genoemd wordt. Dus uitverkoren wordt niet 'de' mens maar een mens, een heel bepaalde mens [...] die bij een bepaald volk hoort en daarmee bij een heel bepaalde geschiedenis, maar ook bij een heel bepaalde klasse. (126)

En kritisch tegenover het bij linkse christenen populaire 'Jezus was er voor de armen' merkt hij op:

Jezus was niet voor de armen, maar hij was zelf een armoezaaiër die voor zijn eigen belangen opkwam. (127)

Veerkamp volgt hier opnieuw Barth: God heeft zich enkel en alleen kenbaar gemaakt in Jezus Christus:

God, zo zegt het christelijk geloof, heeft zich in deze mens onvoorzwaardelijk, onherroepelijk, definitief en uitputtend, restloos uitgesproken. Als er überhaupt een God is, dan deze, als er überhaupt een Heer is, dan deze, deze vermorzelde, ter dood gefolterde en gecrepeerde politieke gevangene uit de laagste lagen! (128)

Veerkamp schrijft zijn verhaal voor een specifieke doelgroep: Duitse links-christelijke intellectuelen, deel uitmakend van de beweging van '68'. Hij deelt hun kritiek op een verburgerlijkte kerk en theologie. Zijn eigen opgaaf ziet hij er vooral in deze met een kritiek op de burgerlijke bijbelwetenschap te preciseren. Maar hij richt zijn pijlen ook op die intellectuelen zelf – op hun miskenning van de eigen (klein)burgerlijkheid, hun neiging de eigen rol in de linkse beweging te overschatten, hun voluntarisme (heel het raderwerk staat stil

zodra hun arm het wil). Veerkamp zet ze graag weer met de voeten op de grond. Waarom het gaat is dat wij, links-christelijke intellectuelen, ons solidariseren (*agapè* vertaalt hij hier al met 'solidariteit' in plaats van 'liefde', zij het met de kanttekening: '*als dat niet zo lelijk klinken zou*' [id.]) met de verworpenen der aarde, met wie God zelf zich gesolidariseerd heeft. Maar hij geeft daarbij nuchter te bedenken:

Ons, zoals wij zijn. Als behorend tot een klasse die niet de arbeidersklasse is en al helemaal niet de klasse van de hongerlijders in Bangladesh of in Ethiopië. Wij kunnen naar hen niet overstappen door het simpelweg te willen, door veelvuldige persverklaringen, door handtekeningen onder strijdbare vlugschriften of zelfs door lid te worden van een communistische partij. (141)

Misschien is onze opdracht minder heroïsch:

dat wij, die nu eenmaal een paar boeken meer gelezen hebben, wat meer van de wereld gezien hebben, wat meer gelegenheid tot nadenken hadden, onze bescheiden bijdrage leveren aan verheldering en ontmaskering. (id.)

Veerkamp zal het nog vaak herhalen.

Hij komt hier ook te spreken over een thema dat hem ook later zal bezighouden: het gebruik van geweld in de bevrijdingsbeweging, in het bijzonder in de bijbel. Het gaat om de navolging als het op zich nemen van het kruis:

Oorspronkelijk lijkt met deze woorden [het kruis op zich te nemen] niets anders bedoeld te zijn dan dat navolging is je bij een strijdgroep aan te sluiten. Dat kan dus ook betekenen dat je, zoals Camilo Torres, de wapens moet opnemen. (138)

Voor theoloog Ton Veerkamp (1933) zijn bijbel en politiek onlosmakelijk met elkaar verbonden. De Bijbel vertelt volgens hem het Grote Verhaal van een bevrijdingsbeweging die uit is op een maatschappij hier op aarde zonder heerschappij. De politiek waartoe zij beweegt kan daarom niet anders dan een radicaal protest tegen de heersende wereldorde zijn. Wie zoals Veerkamp hoopt dat die wereldorde overwonnen zal worden, blijft de teleurstelling over het mislukken van de tegenbeweging niet bespaard. Veerkamps werk wordt in hoge mate bepaald door de nederlaag die het socialistische project geleden heeft. Het is 'rouwverwerking'. Maar het laatste woord is daarmee niet gesproken: het Verhaal blijft. Het is het Credo dat de Bijbellezing van Veerkamp doortrekt. Een portret van een eigenzinnige en tegendraadse Schriftgeleerde.

Dick Boer (1939) was universitair hoofddocent aan de Theologische Faculteit van de Universiteit van Amsterdam, met als opdracht 'de geschiedenis van de moderne theologie in Europa'. Van hem verscheen *Verlossing uit de slavernij. Bijbelse theologie in dienst van bevrijding* (2009) en onlangs *Job redt de NAAM. Een verklaring van het boek Job*.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

